

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE YÖNETİM (1839 - 1856)

Doç. Dr. MUSA ÇADIRCI

Yeniliklerin Kararlaştırılması ve İlk Uygulamalar

Bundan önce Belleten 201'de yer alan bir yazımızda "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)" başlığı altında Tanzimat Devri düzenlemeleri öncesinde Türkiye'de uygulanmakta olan idari teşkilatı genel çizgileriyle belirtmeye çalışmıştık. Bu makalemizde ise Tanzimat'ın ilanından 1864'te yayınlanan Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği ana kadar geçen devrede ülke yönetiminde yapılan yeniliklerin bir kısmını ele alacağız.

II. Mahmud'un giriştiği yenilikler dizisinin devamı niteliğinde olan Tanzimat dönemi, bilindiği gibi 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlatılmaktadır. Gerçekte süreklilik gösteren insanlık tarihini sonradan bazı kıstaslara göre devirlere ayırmanın yararı, araştırma ve incelemelerde, öğretimde kolaylık sağlamadır. Yeni bir dönemin ya da yepyeni bir düzenin kesinlikle başladığı tarih şudur demek bizi yanılgılara düşürebilir. Aynı durum Osmanlı tarihinin devirlere ayrılmasında da söz konusudur. Geleneksel olarak 1839-1876 dönemi tarihimizde "Tanzimat Devri" olarak adlandırılmış, bu devirde tekrar iki kısma ayrılarak incelemelere konu edilmiştir. İlk dönem "Gülhane Hatt-ı Hümayunu Devri" ikincisi ise "Islahat Fermanı Devri" (1856-1876) olarak değerlendirilmektedir.

Gülhane Hattı'nda yer alan ilkelerin uygulanmasına hemen geçilmiş, ülke yönetimi, vergilendirme, askerlik ve hukuk alanlarında önceki dönemlere oranla köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Uygulama İmparatorluğun içinde bulunduğu şartlar göz önünde tutularak, kademe kademe gerçekleştirilmiştir. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yörelere tanınmış, denemeler başarıya ulaştıkça, uygulama alanı genişletilmiştir.

Yenilik kararlarının alınması ve uygulamanın denetlenmesi hükümet tarafından yapıyordu. Bu nedenle öncelikle hükümet merkezinde yeniliklere karar veren ve yürüten kuruluşları tanımak gerekir.

Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat devrini başlatmış olan Abdülmecid'in padişahlık anlayışı, genel çizgileriyle diğer Osmanlı padişahlarından farklı olmamakla beraber, o'nun bazı yeni ilkeler getirdiğini de görüyoruz. Genç yaşta padişah olan Abdülmecid, III. Selim ve II. Mahmud'un giriştikleri yenilik hareketlerini ve sonuçlarını bilerek işe başlamıştı. Özellikle II. Mahmud'un 1826'dan sonra başlattığı yenileşme hareketinin devamını sağlayarak 22 yıl süren saltanatı boyunca başta hükümet örgütü olmak üzere hemen hemen bütün kurumlarda yeni düzenlemeler yaptırmıştır. Kendisinden sonra atılan her yeni adımın temelinde bu düzenlemeler yer almış bulunmaktadır.

Abdülmecid, geleneklerden daha çok devrin gereklerine göre yetiştirilmişti. Kafes hayatını tanımamış, değerli öğretmenlerden işe yarar bilgiler edinme olanağını bulmuştu. Devrinde diploması dili olan Fransızca'yı öğrenmiş, Avrupa'daki gelişmeleri izleme olanağına kavuşmuştu. Ancak, o da kendinden önceki padişahların hilâfet ve saltanat hakkındaki düşüncelerine sahipti. Hilâfet ve saltanatın Tanrı ihsanı olduğunu ve Osmanlılarına ait bulunduğuna inanıyordu. Bu yetkisine dayanarak ve gerekçe göstermeksizin, en üst düzeyde görevli bulunanların işlerine son vermede kimseye karşı sorumlu değildi. İmparatorlukta can ve mal güvenliğinin korunarak, ülkenin bayındır olmasını sağlamayı görev sayıyordu. Bu yüzden o'nun yönetimle ilgili bütün emir ve fermanlarında bu konuya değindiğini görüyoruz. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ve Islâhat Fermanı ile halkına bağışladığı hakları ve koyduğu yeni ilkeleri bu amaçla yaptığını açıklıyordu.

Abdülmecid'in padişahlık anlayışında bazı yenilikler yaptığını söylemek pek yanlış olmasa gerek. Halkın içinde bulunduğu gerçek durumu doğrudan doğruya öğrenmek amacı ile yurt içinde kısa da olsa inceleme gezileri yapmıştır¹.

Her yıl Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin açılış toplantılarına katılarak, geçen çalışma döneminde gerçekleştirilen işlerle, yapılacaklar hakkında bilgi vermeyi adet edindi. Ayrıca gerekli gördüğünde meclis'in çalışmalarına katıldı. Bütün alanlarda yapılacak yenilikleri öncelikle komisyonlara hazırlattı. Sonra da özel meclislerde tartışılmasını sağladıktan sonra, Meclis-i Vâlâ'ya göndererek kararlaştırıp onaylıyarak yürürlüğe koymayı kesinlikle benimsedi ve benimsetti. Demokratik yönetimlerde,

¹ Abdülmecid 1845'te kara yolu ile Silistre'ye, aynı yıl Girit'e gitti. Limni, Rodos, Marmaris, Bodrum, İstanköy, Kuşadası ve Sakız'ı gördükten sonra İstanbul'a döndü. Seyahati 24 gün sürmüştü. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VI, (Ankara 1954), s. 102-103.

günümüzde de aynen uygulanan bu kuralların 1840'larda Türkiye'de geçerli kılınması üzerinde önemle durulacak bir yenilikti.

Abdülmecid, diğer ülkelerle olan siyasî ilişkiler alanında da önemli atılımlar yapabildi. Özellikle Kırım Savaşı öncesi, elçilerle doğrudan doğruya görüşmeyi sürdürmesi, kiralık ailelerine mensup kimselerin yaptıkları gibi ziyaretleri elçeliklere giderek iade etmesi geleneksel olmayan davranışlardı. Fransız İmparatoru'nun önerdiği Legion d'honneur nişanını kabul etmesi, elçinin sefarethanede verdiği bir baloya padişahın katılması gibi olaylar, onun Avrupa hükümdarları gibi hareket etmek eğiliminde olduğunu göstermektedir².

Abdülmecid devrinde, sadrazamlık kurumunda önemli bir değişiklik yapılmadı. Sadrazam yine devlet yönetiminde padişahтан sonra en büyük kimse idi. Padişah'ın Hatt-ı Hümayunu ile atanırdı. Bu hat, vükelâ önünde okunduktan sonra işe başlardı. Sadrazamlık işareti kendisine verilen Padişah'ın mührü idi. Sadrazam mutlak yetkisini kullanmak bakımından yalnız padişaha karşı sorumlu idi. Bu yüzden de görev güvencesinden yoksundu. Her an için, hiç bir gerekçe gösterilmeksizin padişah tarafından sadrazamlıktan uzaklaştırılabilirdi.

Abdülmecid döneminde yönetimin diğer üst basamaklarında görev alanların sık sık değiştirildiklerini göreceğiz. Bu durum sadrazamlık için de geçerlidir. O'nun yirmi iki yıl süren padişahlığı sırasında yirmi kez sadrazam değişti. Âli Paşa'nın ilk sadrazamlığı iki ay sürdü. En çok Mehmed Emin Rauf Paşa, bu görevde dört yıl sürekli kalabildi. Altı kez sadrazamlığa getirilen Mustafa Reşit Paşa, toplam yedi yıl altı ay onüç gün görev yaptı.

Bu durum en üst düzeyde hizmetlerin aksatılmadan yürütülmesini zorlaştırıyordu. Gerek dönem düşünürlerinin yazdıkları ve gerekse sonradan yazılanlarda bu konu haklı olarak eleştirilmiştir³.

² Karal, Osmanlı Tarihi VI, s. 98-104.

³ Karal, onun sık sık sadrazam değiştirmesinin nedenlerini şöyle belirtmektedir: "...Padişah, karakteri itibarıyla hissi ve alıngan idi. Bu sebeple huzurunda mizacına uygun düşmeyen şekilde konuşan sadrazamları azlederdi... Nüfuzlu sadrazamların da uzun müddet sadarete kalmalarına tahammül edemezdi... Etrafının da tesirlerine kapılmakta idi. Kadınları, kızları, ve en çok damatları kendisine türlü telkinlerde bulunurlar idi... Abdülmecid'i sadrazam değiştirmeye sevkeden başlıca sebeplerden biri de yabancı müdahalesi olmuştur... Abdülmecid devrinde İngiliz siyasetinin başlıca taraftarı Mustafa Reşit Paşa'dır. Fransız siyasetine taraftar olanlar da Âli, Fuat, Kıbrıslı Mehmet ve Serasker Rıza Paşalardır. Abdülmecit İngiliz ve Fransız hükümetlerinin İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla yaptıkları baskı derecesine göre bu iki gruptan bir paşayı sadrazamlık mevkiine getirdiği olurdu.. "Bkz. Osmanlı Tarihi VI, s. 106-108. Ayrıca, S.J. Shaw-E. Kural Shaw, History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, II, s. 61-66.

Devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir mevki sahibi olan şeyhülislâmın fonksiyonu 1826'dan sonra eski önemini yitirmişti. Abdülmecid devrinde yapılan yeniliklerle yetişen yeni nesil daha bağımsız iş görme olanağına kavuştuğundan, şeyhülislâmın politik etkenliği gittikçe azalmaya başlamıştır. Bu nedenle sık sık şeyhülislâm değişikliğine gerek görülmemiştir. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ile Islahat Fermanı, devrin gereklerini kavramış olan Mehmed Arif Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında ilân edilmişti.

Merkez örgütünde önemli bir görev de seraskerin idi. Asakir-i Mansure-yi Muhammediye'nin kurulmasıyla genelkurmay başkanı karşılığı demek olan seraskerlik makamı oluşturuldu. 1835'ten sonra merâtip silsilesi yeniden düzenlendiğinde, sadrazamlık ve şeyhülislâmlıkla aynı seviyede ad edildi ⁴.

II. Mahmud 1826'dan sonra merkez örgütünde, Batıdaki örgütlenmeye uygun düşen değişiklikler yapmıştı. 1836'ya dek eyaletlerin yönetimini üstlenen valiler, doğrudan doğruya sadrazama bağlı idiler. Onlar adına idarî işlere sadaret kethüdası bakıyordu. Bu tarihte sadaret kethüdalığı "Umur-ı Mülkiye Nezareti" ne çevrildi. Defterdarlıklar kaldırılarak bütün hazineler yeniden oluşturulan "Umur-ı Maliye Nezareti"ne bağlandı. 1837'de "Hariciye Nezareti" kurulunca Mülkiye Nezaretinin adı "Dahiliye Nezareti" olarak değiştirildi. Nezaretlere müsteşarlar atandı. Memurlar da Avrupa'da olduğu gibi Dahiliye-Hariciye memurları diye iki kısma

⁴ Aralık 1835'te memurlar arasında girecekleri sınıf ve alacakları maaş yönünde uyum sağlamak amacı ile yeni bir düzenleme yapıldı. Buna göre bütün memurlar dört sınıfa ayrıldı. Her sınıfta ayrıca kendi arasında derecelendirildi. Ortaya çıkan yeni durumu şöylece belirtmek yerinde olacaktır:

<u>Serasker</u>	<u>Şeyhülislam</u>	<u>Sadrazam</u>
Müşir ve vezir	Sadr-ı Rumeli	Rütbe-i evvel
Ferik	Sadr-ı Anadolu	Rütbe-i sani, sınıf-ı evvel
Mirimiran	İstanbul payesi	Rütbe-i sani, sınıf-ı sani
Mirliva	Harameyn mollası	Rütbe-i salis, sınıf-ı evvel
Miralay	Bilad-ı Erbaa mollası payesi	Rütbe-i salis, sınıf-ı evvel
Kaymakam	Mahreç mollası payesi	Rütbe-i rabi
Binbaşı	İstanbul müderrislik payesi	Divan-ı Hümayun haccgâni

Not: Bu liste Takvim-i Vekayi, defa 121'de verilen bilgilerin ışığı altında hazırlanmıştır.

ayrıldı⁵. II. Mahmud, sadrazamlık unvanını Başvekâlete çevirdiyse de bu durum uzun sürmedi. Ölümünden sonra yeniden sadrazamlık unvanına dönüldü.

Tanzimatın ilanı sıralarında merkez örgütünde yapılan bu düzenlemelerle hükümet biçiminde şeklen de olsa Batıya benzeme gerçekleştirilmiş, Tanzimatla birlikte yapılan yeniliklerle Osmanlı hükümet yapısında yeni bir anlayış yerleşmeye başlamıştır. Kurulan yeni nezaretlerle iş bölümü genişletilmiş, oluşturulan meclislerin çalışmaları, bakanlıklara düşen işlerin azalmasına ve daha iyi hizmet görülmesinde etkili olmuştur. Ancak bakanlıklara atananların da görevlerinde uzun süre kalma olanağını bulamamaları yanısıra, yetişmiş, bilgili eleman yokluğu ve benzeri nedenlerle yönetimde istenilen başarı elde edilememiştir.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın Kurulması

Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel olarak, savaş veya barışa karar verilirken ya da ülke için çok önemli sayılan işlerin yapılması düşünülürken, Divân-ı Hümayun dışında ileri gelen üst düzeydeki yöneticilerin katıldıkları toplantılar yapıldığını biliyoruz. III. Selim, İmparatorlukta ıslahat yapmayı tasarlarken, danışmak için emekli eski vezir, şeyhülislâm, ordu komutanı gibi kimselerle hükümet görevlilerinin de katıldıkları toplantılar yapmış, sorunlar burada tartışılmıştı. Meclis-i Meşveret adı ile anılan bu kuruluş, yapılacak yenilikler hakkında Padişah'a fikir verirdi.

Buna benzer bir meclis, II. Mahmud döneminde de yapılacak önemli işlerde görevler yüklenmiştir. Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şura adları ile anılan bu toplantılarda sadrazam başkanlığında şeyhülislâm, kazasker ve diğer ileri gelenlerin toplanarak kararlar aldıklarını, bu kararların padişah tarafından onanmasından sonra yürürlüğe konulduğunu görüyoruz.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, İmparatorluğun merkez örgütünde yeni düzenlemelere gidilmişti. Yapılacak ıslahatın niteliği ve ne şekilde uygulanacağı hakkında görüşmeler yapıp karara varılması için II. Mahmud, devlet ileri gelenleriyle sık sık toplantılar yapmaktaydı. Örneğin, Ocağın kaldırılmasından birkaç gün sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ilk şekli diyebileceğimiz bir toplantı yapmıştı. Sadrazam Selim

⁵ A. Lütfi, Tarih-i Lütfi, IV, (Matbaa-i Amire 1292), s. 108. Abdülmecid devrinde hükümeti oluşturan başlıca kuruluşlar hakkında geniş bilgi vermek başlı başına bir araştırmayı gerektirmektedir. Genel bir fikir vermek için dönemin başlıca bakanlıklarını sıralıyoruz. Evkaf Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti, Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Maarif Nezareti.

Paşa, şeyhülislâm Mehmed Tahir, eski şeyhülislâm ile merkezde bulunan devlet ileri gelenleriyle ulemadan kimselerin katıldıkları bu toplantıda, yapılacak yenilikler görüşülmüş, öncelikle müsaderenin kaldırılması kararlaştırılmıştı. Yayınlanan adalet fermanında müsaderenin kaldırıldığı, Müslüman ve reayadan her kim olursa olsun ölümlerinde servetlerinin çocuklarına ve varislerine kalacağı ilan edilmişti⁶. Daha sonraları alınan bütün önemli kararlar için böyle toplantılar yapılmıştı. Redif askeri teşkilâtının kurulmasından sonra hükümet örgütünde yapılan düzenlemeler, sadrazamlığın başvekâlete çevrilmesi, bakanlıklar kurulması, memurların hariciye ve dahiliye olarak iki sınıfa bölünmesi gibi kararlarda Meclis-i Meşveret'in önemli etki ve katkıları olmuştur.

II. Mahmud, gerek görüldüğünde ileri gelenlerle yaptığı bu tür toplantıların yararını görmüştü. Saltanatının son yıllarında birer danışma meclisi niteliğinden öteye geçmeyen bu toplantılara resmi bir hüviyet kazandırmak gereğini duydu. 24 Mart 1838'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı ile bir meclis oluşturulmasını uygun gördü. Bir hafta içinde üye ve başkanı atanarak kuruluş tamamlandı. İlk toplantısını 31 Mart 1838'de yapan Meclis-i Vâlâ, müsaderenin kaldırılması kararını ikinci kez kabul etti⁷.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Başkanlığı'na eski serasker Hüsrev Paşa atandı. Üyeliklere ise, kadıaskerlerden Eminbeyzade Abdullah Kadir Bey, İhtisab Nazırı Emin Faik Efendi, Tütün Gümrüğü Emimi Mustafa Kâni Bey, Evkâf-ı Hümayun Nazırı Ahmed Ziver Efendi getirildiler. Meclis katipliklerine ise, başkâtip olarak eski Tezkere-i Sâni görevlisi Ahmed Akif Bey, ikinci kâtip olarak kapı kethüdası Mehmed Muhsin Efendi seçildiler⁸.

⁶ Haziran 1826'da yayınlanan adalet fermanında müsaderenin kaldırıldığı, Müslüman ve reayadan her kim olursa olsun ölümlerinde, servetlerinin çocuklarıyla varislerine kalacağı, ilan ediliyordu. Fermanın bir sureti Ankara Ş. S. 224, belge 263'te bulunmaktadır. Ancak, bu karara uyulmadığından, 1838'de müsaderenin kaldırıldığı bir kez daha ilan edilmişti. Takvim-i Vekayı, defa 169.

⁷ Meclis-i Vâlâ'nın kuruluş tarihi ile ilgili değişik görüşler olmakla birlikte, gerek Takvim-i Vekayı defa 163'te gerek Lütfi, V, s. 106-108'deki bilgiler, verdiğimiz tarihi doğrulamaktadır. Meclisin kuruluş tarihi aynı kaynaklara dayanılarak S. J. Shaw tarafından da belirttiğimiz şekilde tesbit edilmiştir. Ayrıca Meclis-i Vâlâ'nın 1837 yılında kurulduğuna ilişkin görüşler de eleştirilmiştir. Bkz. The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876, IJMES, Vol. 1, (1970), pp. 54-55. Bu makale I. Meşrutiyet'in ilanından önce, yani Tanzimat dönemi merkez meclisleri üzerinde yapılmış derli toplu bir araştırmadır.

⁸ Takvim-i Vekayı, defa 163, A. Rasim, İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye, I, (İstanbul 1923), s. 242-243.

Görüldüğü gibi meclis bir başkan, beş üyeden oluşturulmuş, yazı işleri için de iki kâtip görevlendirilmişti. Başkan, eski ordu başkumandanı (Bugünkü Genelkurmay Başkanına karşılık) üyelerden birisi ilmiyeden, diğerleri ise ihtisab ve maliyeden anlar kimseler arasından seçilmişlerdi. Meclis başkanı ile üyelerine üst derecede maaş bağlanmıştı.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra Meclis-i Vâlâ, çalışmalarını düzene koymuş, hazırladığı yönetmelik ile görüşmelerin nasıl yapılacağı kurallara bağlanmıştı. Ancak, II. Mahmud döneminin son yılları bilindiği gibi Mısır meselesinin çözümüne ayrılmıştı. Bu yüzden meclis, asıl amaca uygun biçimdeki çalışmalarını Tanzimat'ın ilanından sonra yapabildi.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, yeni kanun ve yönetmeliklerin hazırlanması işini Meclis-i Vâlâ'ya bırakmıştı. Hatta, başka hususlara dahi oybirliğiyle karar verilmesi gerektiğinde, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri lüzumu kadar çoğaltılacak ve vükelâ, devlet ricâli belirli günlerde orada toplanacak ve herkes düşüncelerini hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek can ve mal emniyeti ve vergilerin tâyini hususlarına dair gereken kanunları karar altına alacaklar, diğer taraftan askerî tanzimat da Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâ'sında söyleşilip gereken kanunlar kararlaştırılacaktır. Her kanun karara bağlandıkça hatt-ı hümayûnumuzla tasdik edilmek için tarafımıza arz olunacaktır, deniliyordu. Bu görüş doğrultusunda kısa bir süre sonra meclis için Bâb-ı Âli'de yaptırılan dairenin açılış töreni yapılmıştı.

8 Mart 1840'da yapılan törene Abdülmecid de katıldı. O'nun toplantıları izlemesi için ayrı bir oda hazırlanmıştı. Abdülmecid yeni meclis dairesini gezdikten sonra, yılın geleneksel yeni yıl kutlamalarını kendisine ayrılan odada kabul etti. Hemen sonra meclis yılın ilk toplantısını yaptı. Bu toplantı, Hariciye Nazırı Reşit Paşa tarafından okunan padişah nutku ile açılmıştı. Meclis çalışmaları bitince Padişah, tekrar gelerek alınan kararlar hakkında bilgi almış, kendisine, nutkuna karşılık meclisin teşekkür yazısı sunulmuştu⁹.

Tanzimat-ı hayriye'nin hâmi-i hâkikisi olarak resmen adlandırılan bu meclisin üyeleri, doğrudan doğruya padişah tarafından bir yıllık süre için yeni yılın başlangıcı kabul edilmiş olan Muharrem ayı başında atanırlardı. Ancak başta meclis başkanı olmak üzere, üyelerin görevde kalmalarını güvenceye bağlayan bir kural yoktu. Padişah dilediği an hiç bir gerekçe

⁹ Abdülmecid bu nutkunda Tanzimat'ın başarı ile uygulanmakta olduğunu, Meclis-i Vâlâ çalışmalarından hoşnut bulunduğunu belirtmişti. Bununla ilgili hatt-ı hümayun ve verilen cevap, Lütfi, VI, s. 92-96'da yer almaktadır. Ayrıca, A. Rasim, age. s. 246-250.

göstermeksizin başkan ve üyeleri değiştirebilirdi. Dönemin diğer görevlileri için de geçerli olan bu durum, işlerin aksamasına yol açıyordu. Aynı şekilde bu nedenden ötürü meclis çalışmalarında da istenilen olumlu sonuçlar kısa sürede alınamıyordu. Meclis başkanlığındaki istikrarsızlıkla ilgili vereceğimiz bir kaç örnek durumu daha iyi aydınlatacaktır.

27 Şubat 1841'de Meclis Reisliği görevinden Hasip Paşa alınıp yerine eski Maliye Nazırı Saib Paşa atanırken, gerekçe olarak, Hasip Paşa'nın Tanzimat'ın gerektirdiği niteliklere sahip olmaması gösterilmişti. Saib Paşa'nın ise Tanzimat'ın öngördüğü bilgilere sahip ve yetenekli olduğu belirtilmişti¹⁰. Aynı yılın Temmuzunda, meclisin daha verimli çalışmasını sağlamak amacı ile üye sayısı on olarak sınırlandırıldı. Bütün üyelere I. derecenin 2. sınıfı rütbeleri verildi. Bu düzenleme yapılırken üyelerin bir kısmı başka görevlere atanarak yerlerine yenileri getirildi. İki emekliye ayrıldı¹¹. Meclis başkanlığı yine Saib Bey'e verildi. Ancak o bu görevde uzun süre kalamadı. Atanmasında gösterilen gerekçenin tam tersi bir gerekçe ile alınarak yerine Arif Paşa getirildi. Kısa bir süre sonra Arif Paşa'nın yerine eski sadrazamlardan Rauf Paşa atandı¹².

Rauf Paşa'nın da bu görevde uzun süre kalmadığını görüyoruz. Mustafa Reşit Paşa'ya karşı duran gurubun adamı olarak bilinen Halil Rifat Paşa Meclis Başkanlığı'na getirildi ve 1845 yılına kadar bu görevde kalabildi¹³. 1845'te Meclis-i Vâlâ Başkanlığı'na Süleyman Paşa getirildi. O'nun zamanında eyaletlerden ikişer kişi temsilci olarak İstanbul'a çağrıldılar. Meclis-i Vâlâ'da bunlarla Tanzimat'ın uygulanması üzerine görüşmeler yapılmıştı¹⁴. Süleyman Paşa'nın yerine 1845 Temmuzunda Sadık Rifat Paşa getirildi. Rifat Paşa 28 Şubat 1848'de Maliye Nazırı olunca, eski Sadrazam Sarım Paşa'da Meclis Başkanlığı'na atandı¹⁵. Ancak

¹⁰ Hatt-ı Hümayun sureti, Takvim-i Vekayı defa 219'da yayınlanmıştır.

¹¹ Bu değişiklik sonunda meclis başkan ve üyeleri şöyle belirlenmişti: Reis Saib Paşa (Eski Maliye Nazırı), Üyeler; Eminbeyzâde Abdülkadir Bey (Eski kazasker ve meclis üyesi), İsmetbeyzade Arif Hikmet Bey, Tahir Selâmi Bey, Ali Raif Efendi, Said Bey, Muhtar Bey, Hacı Edhem Efendi, Nuri Efendi (Eski Paris elçisi), Osman Bey (Eski Masarifat Nazırı). Ayrıca, meclis evrak müdürlüğüne Hacı Hüseyin Efendi, I. kâtipliğe Tevfik Bey, II. kâtipliğe ise Mehmed Muhsin Efendi atanmışlardı. Bkz. Takvim-i Vekayı, defa 229.

¹² BAV, Mühimme, 255, s. 1.

¹³ S.J. Shaw-E. Kurat Shaw, History of the Ottoman Emp. II, s. 69.

¹⁴ İstanbul'a çağrılan eyalet temsilcileri hakkında "Uygulamayı Denetleme" girişimi kısmında bilgi verilecektir.

¹⁵ Atamalarla ilgili Hatt-ı Hümayun sureti, Takvim-i Vekayı, defa 369'da yayınlanmıştır. Sadık Rifat Paşa Başkanlığındaki Meclis-i Vâlâ, şu üyelere oluşuyordu: Arif Paşa, Kâmil Paşa, Arif Efendi, Enveri Efendi, Nafi Efendi, Lebib Efendi, Hazine-i Nafia Müdürü Ahmed

Reşit Paşa'nın sadrazamlıktan azli ve yerine yeniden Sarım Paşa'nın atanması üzerine boşalan başkanlığa Halil Paşa 29 Nisan 1848'de atandı¹⁶. Nevar ki, Sarım Paşa iki ay kadar sadrazamlık yaptıktan sonra azledildi ve 12 Ağustos 1848'de yeniden M. Reşit Paşa Sadrazam oldu. Bu vesileyle yapılan değişiklikle Meclis Başkanlığı'na Refet Paşa getirildi¹⁷.

Meclis başkanlığında görülen bu istikrarsızlık üyeler içinde aynen söz konusu idi. Üst düzeyde görev yapmış kimseler, üyeliğe atandıktan sonra yapılan herhangi bir değişiklik zincirleme olarak etki yapmakta, meclis üyesi iken, nazırlığa ya da başka görevlere atananların yerlerine yenileri getirilmekte idi. Bu durum sürekli bir çalışmayı gerektiren işlerin aksamasında büyük etkendi.

Dönemin bir özelliği olan tüzük ve yönetmeliklerle iş görme işlevi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye için de geçerli idi. Meclis'in toplanma, çalışma ve karar almada ne gibi kuralların uygulanacağı bir "nizâmname" ile belirlenmişti. Buna göre, görüşülecek her konu önceden incelemeleri için yazılı olarak üyelere dağıtılırdı. Söz alacak üyeler, isimlerini yazdıracaklar, bu sıraya göre konuşacaklardı. Kendisinden bilgi istenen bakan, gerekli açıklamaları yapmakla yükümlü idi.

Her üye düşüncelerini çekinmeden açıklayabilecek, oylanılan konularda oy eşitliği olursa son karar padişahın olacaktı. Onaylanan kararların sonradan eleştirilmesi yasaktı. Mecliste görüşülen konular için tutanak tutulması, kararların ayrıca yazılması da kuraldı¹⁸.

Meclis-i Vâlâ, toplantı halinde iken üyeler dışarı çıkamazlardı. Konuşmacı sözünü bitirmeden başkası müdahale edemezdi. Gerek görüldüğünde üye olmayan kimseler çağrılarak bilgilerine başvurulabilirdi. Yargı görevini yaparken meclis, tam bir mahkeme gibi çalışırdı. Şahitler dinlenir, belgeler incelenir, soruşturma tamamlandıktan sonra karar verilirdi.

Meclis'in haftada dört gün toplanarak gündemindeki konuları görüşmesi kural olarak benimsenmişti. Salı, Cuma ve Pazar günlerinde üyeler meclis çalışmaları ile ilgili olmayan işlerini görürlerdi. Ancak, genel toplantıların yapıldığı sıralarda Meclis-i Vâlâ çalışmazdı.

Şükrü Bey, Hazine-i Evrak Müdürü Muhsin Efendi. I. Kâtib Nail Bey, II. Kâtib, Talat Efendi (Bu liste 1264 Salname'sinin 34. sayfasından alınmıştır).

¹⁶ Takvim-i Vekayı, defa 375.

¹⁷ Takvim-i Vekayı, defa 387.

¹⁸ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı, (Çev. Ali Reşad, İstanbul 1328), s. 42.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte hemen hemen her önemli sorunun çözümlenmesi için ayrı ayrı meclisler oluşturulmuş, bu meclislerin aldıkları kararlarla önerileri, Meclis-i Vâlâ'nın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın diğerlerinden farkı, bir üst kuruluş oluşu ve çağdaş Batı ülkelerinde görülen meclislere şekil bakımından da olsa benzemesi idi. Tanzimat döneminin ilk devresinde yapılan bütün yenilikler bu meclisin kararlarına dayandığından, tümünü burada belirtme olanağımız yoktur. Sırası geldikçe konumuzu ilgilendiren kararları ele alınacaktır. Şunu hemen belirtmeliyiz ki bu kuruluşun en önde gelen görevi, kanun ve tüzük hazırlamaktı. Söz konusu dönemde çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerin sayısı göz önünde tutulduğunda, bu alanda meclisin büyük bir başarı gösterdiğini görürüz. Ayrıca, Ceza Kanunu, Askerlik, Arazi Kanunu, Eyalet Meclisleri Nizâmnamesi gibi toplum yaşamında çok önemli değişiklikler getiren yasa ve tüzükler de bu dönemde hazırlanıp yürürlüğe konmuştu.

Abdülmeccid, Meclis-i Vâlâ'nın çalışmaları ile yakından ilgilenmiş, her çalışma yılı başında toplantıya katılarak bir önceki dönemde gerçekleştirilen işlerle, yapılması gerekenleri açıklıyordu. Padişah'ın meclise gelerek bir yıllık çalışmaları özetlemesi ve meclisin de ona cevap vermesi, Ahmed Rasim tarafından "hükümdarlığın bir meclis-i teşriî huzurunda adem-i mesuliyyeti haiz ve mutlakiyetini terke hazırlanmış bir ferd-i muhterem sıfatını muhiz şekilde tecellisi adeylemek evlâdır. Mâhâzâ bu tecelli dahi henüz şeklidir" diye yorumlamıştır¹⁹. Kanımızca bu görüşün gerçek yönü olmakla beraber, gerek meclis üyelerinin atanmaları ve gerekse, padişahın dilediği kararı onaylayıp yürürlüğe koyabilmesi, dilediklerini ise reddetme olanağına sahip bulunması Meclis-i Vâlâ'yı bir danışma meclisi olmaktan öteye götürmemektedir. Öte yanda başarısızlıkların nedenleri aranırken çoğu kez meclis başkanlarının suçlu görülmesi, sık sık değiştirilmeleri de bu kuruluşu meşrutî bir meclis olarak değerlendirmemizi olanaksız kılmaktadır.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kanun tasarıları ile nizâmnemeleri hazırlamak görevi, 26 Eylül 1854'de oluşturulan Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredildi. Meclis-i Tanzimat diye de anılan bu yeni kuruluş çalışmalarını 9 Eylül 1861'e dek sürdürdü. İstenilen sonuç alınamayınca Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ile birleştirildi. Meclis-i Vâlâ içinde yeni bir düzenleme yapılarak üç ayrı daire oluşturuldu. Dairelerden birisi, mülkî idare, diğeri kanun ve nizâmnemeler, öbürü ise

¹⁹ A. Rasim, İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye, I, s. 251.

adalet işleriyle görevli kılındı. Meclis bu şekilde çalışmalarını 1868'de Şûrâ-yı Devlet ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasına kadar sürdürdü²⁰.

Başlıbaşına bir araştırma konusu olacak kadar geniş ve önemli bulunan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu görevleri ve geçirdiği evreler üzerine verdiğimiz bu bilgiler yetersiz görülebilir. Ancak, konumuz gereği daha fazla derinliğe inme olanağını bulamadık. Yeri geldiğinde bu meclisin çalışmaları ve aldığı kararlar tekrar ele alınacaktır. Böylece kuruluşun fonksiyonu daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Kanun ve tüzük yapmanın yanısıra Meclis-i Vâlâ'nın en önde gelen bir görevi de yargılama idi. Özellikle Tanzimat'a aykırı davranışları görülen yöneticiler bu meclisce yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Öte yanda sancak ve eyalet meclislerinde çözüme bağlanamayan hukuki sorunlarla, hırsızlık, adam öldürme ve eşkıyalık gibi suçları işleyenlerin yargılanmaları Meclis-i Vâlâ'da yapılmış, verilen cezalar herkese ibret olsun diye devrin resmî gazetesi Takvim-i Vekayî'de yayınlanmıştır. Ancak, bu tür suçların çokca işlenmesi ve yöre mahkemelerinde halledilmesi gerekli davaların da Meclis'e aktarılması zaten yoğun bir biçimde çalışan kuruluşu güç durumda bırakmıştır. Bunun üzerine ne tür davaların Meclis-i Vâlâ'da görüşüleceği saptanarak bütün ilgililere duyurulmuş, olur olmaz konuların meclise havalesi böylece önlenmiştir²¹.

Türkiye'de Tanzimat'ın Yönetimde Uygulanışı

Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nu izleyen 1840 yılı, yeniliklerin uygulandığı yıl olmuştu. Ancak, uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin önceden hazırlanmış bir program yoktu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirine göre alınması için, mal-mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Ayrıca hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman da bulunmamaktaydı. Bunların yanısıra yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte, çıkarları zedelenenlerin büyük tepki gösterecekleri sanılmıyordu. Bu nedenlerle Tanzimat'ın ön gördüğü malî, idarî ve askerî yenilikler imparatorluğun bütününde uygulamaya konulmadı. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yakın eyaletlere tanındı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdâvendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü şekilde mal-

²⁰ Fazla bilgi için bkz. Shaw, Ottoman Legislative Councils, s. 63-69, ayrıca R.H. Davison, Reform in The Ottoman Empire (1856-1876), s. 52-53.

²¹ Özellikle adam öldürme, hazine gelirlerini zimmete geçirme gibi davalarda kararların kesinlik kazanması için bir defa da Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesi gerekirdi.

mülk, nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi. Trabzon Eyaletine de öncelik verildiyse de karşılaşılan tepki üzerine uygulama ertelendi²².

Uygulama bölgesindeki eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapılarak işe başlandı. Bazı sancaklar bağlı buldukları eyaletlerden alınarak yeni eyaletler oluşturuldu. Örneğin, Çankırı ve Ankara sancaklarından oluşan Ankara Eyaletine Bozok, Kastamonu ve Kayseri sancakları da bağlandı. Bu sırada Ankara Eyaleti müşiri Davut Paşa idi. O'na hitaben gönderilen fermanla Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde, gerektiği gibi bazı yeni düzenlemeler yapılarak, sancakların "takım takım" birleştirilip, müşirlikle yönetildiği, güvenliğin sağlanması için sancaklara Ferik veya Mirliya rütbesinde yöneticilerin müşirlerce atanmaları; malî işlerin ise merkezden gönderilecek muhassıllar tarafından görüleceği, buna göre hareket etmesi belirtiliyordu²³.

Davut Paşa, verilen emirlere göre gerekenleri yaptırmış, kural gereği oluşturulan Büyük Meclis'in başkanı olarak Tanzimat'ı uygulama alanına koymaya çalışmıştır. İstanbul'dan bu eyalete muhassıl olarak Zühtü Bey adlı birisi atanmıştır. Ankara eyalet meclisi ilk iş olarak 1840 yılı vergisinin bir kısmını hükümetin kararına uygun biçimde peşin, kalanını da sayım yapıldıktan sonra almayı kararlaştırmıştı²⁴. Diğer bir toplantıda ise, 1839 yılı vergilerini eski kurallara göre tahsil ettirmiş bulunan önceki Müşir İzzet Paşa'nın, kuralsız ve kanunsuz biçimde Ankara Eyaleti halkından 557.242 kuruş fazla para aldığı saptanarak kayda geçirilmişti²⁵.

Ne var ki Davut Paşa'nın müşirliği uzun sürmedi. Haziran 1840'da Tanzimat'ın gerektirdiği biçimde bir yönetimi gerçekleştirmeye elverişli olmadığı gerekçesiyle, görevinden alınarak Bursa'ya sürüldü. Yerine henüz

²² Ocak 1840'da Hüdavendigâr sancağı ferikliğine getirilen İsmet Paşa'ya hitaben gönderilen fermanla ilk uygulamanın nasıl yapılacağı açıklanmaktaydı. Bursa Ş. S. 27, s. 20.

Ankara eyaleti müşiri Akif Paşa'ya gönderilen fermanla da iltizam usulünün kaldırıldığı, vergilerin muhassıllar tarafından toplatılıp hazineye gönderileceği, eyalet merkezlerinde meclisler oluşturulacağı hakkında geniş açıklamalar yapıldıktan sonra, gerekenlerin yerine getirilmesi emrediliyordu. Bkz. Ankara Ş. S. 244, belge 50. Yine Kocaeli Müşiri Mehmed Akif Paşa ile Hüdavendigâr Sancağı feriki İsmet Paşa ve muhassıl Kâni Bey'e ve kadınlara gönderilen bir başka fermanla da Tanzimat'ın ilkeleri ve alınması gereken önlemler tekrarlanıyordu. H. İnalçık bu belgeyi eski harflerle aynen Belleten XXVIII, s. 660-671'de yayınlamıştır. Belgenin aslı, Bursa Ş. S. C. 27/540, s. 21-23'te bulunmaktadır.

²³ Zilkade sonu 1255 (Ocak başları 1840) tarihli ferman sureti. Kayseri Ş. S. 202, s. 79.

²⁴ Ankara Meclisi (Büyük Meclis), 21 Muharrem 1256 (24 Mart 1840) günü toplanarak, Ankara'ya bağlı kazalara düşen vergi miktarını tesbit etmişti. Ankara Ş. S. 247, belge 13.

²⁵ Ankara Ş. S. 243, belge 73.

uygulama dışında bulunan Diyarbakır Eyaleti Müşiri Sadullah Paşa atandı²⁶.

Davut Paşa'nın görevden alınmasından hemen sonra Ankara Meclisi'ne yapılan şikâyetler, O'nun Tanzimat'ın ilkelerini bir yana bırakarak, kendisi için halktan fazla vergi topladığını göstermektedir²⁷.

Rüşvet aldığı ya da Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmediği gerekçesiyle yargılanıp görevden alınan müşirler çoktu. Kocaeli Müşiri Akif Paşa da "hizmet-i mübâşiriye" ve başka adlarla halktan para toplama, toplattırması, ücretsiz nakliyat yaptırmıştı. Kâtip ve kethüdası ile birlikte Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak suçlarını itiraf etmişlerdi. Olayların yerinde incelenerek gerçeğin bütün yönleriyle ortaya çıkarılması için Edirne Eyalet Meclisi'ne emir verilmiş, ayrıca Meclis-i Vâlâ üyelerinden ikisi soruşturmayı yapmakla görevlendirilmişlerdi. Yerinde yapılan inceleme, kâtib'in verdiği bilgilerin doğruluğunu ispatlamıştı. Buna göre, Akif Paşa, halktan fazladan 42.779 kuruş almıştı. Ayrıca köprü onarımı için gönderilen paradan da 72.820 kuruşu zimmetine geçirmişti. Akif Paşa, savunmasını yaparken maaşının yetersizliğinden ötürü bunları yaptığını, Tanzimat-ı Hayriye'ye vukufsuz olduğunu ileri sürmüştü. Ancak, rakamlarla kendisine yeterli maaş ödendiği ortaya konulmuş, suçlu görülerek bütün unvan ve rütbeleri alınarak devlet hizmetinde görev verilmemek şartı ile iki yıl için Edirne'ye sürgün edilmesi kararlaştırılmıştı²⁸.

Başka paşaların da Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak cezalandırıldıklarını biliyoruz. Bunların içinde sadrazamlık yapmış olan Hüsrev Paşa, rüşvet aldığı gerekçesiyle yargılanarak suçlu görülmüştü²⁹. Ayrıca valilerden, Nazif, Hasib ve Tahir Paşalar da uygulamanın ilk yılında Tanzimat'a aykırı tutum ve davranışlarından ötürü cezalandırılmışlardı.

Yeniliklerin uygulama alanına konulmasında uğranılan başarısızlığın sorumluluğu ilk yıllarda en üst düzeyde hükümeti temsil eden valilere yüklenmiş, onlardan bir anda eski alışkanlıklarını bırakarak, tüm yönetim kademelerinde halk ve hazine yararına işler gerçekleştirmeleri istenmiştir. Bu gerçekleşmeyince, çoğu görevden alınmış, eyalet yönetimi eskisinden

²⁶ Ankara Ş. S. 247, belge 28, Bozok ferîği Osman Paşa'ya gönderilen Evahir-i Rebiyülâhir 1256 (Haziran başları 1840) tarihli fermanla Sadullah Paşa gelene kadar, kaymakam (Vekil) olarak eyalet işlerini yürütmesi emrediliyordu.

²⁷ Eyalet meclislerinin çalışmaları ve bu tür olaylar için bkz. M. Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve sancaklarda meclislerin oluşturulması" Y.H. Bayar'a Armağan (1985), s. 257-277.

²⁸ Takvim-i Vekayı, defa 213.

²⁹ R. Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 220-221.

daha sık el değiştirir olmuştur. Özellikle muhassıllar eli ile vergi toplamada uğranılan başarısızlık üzerine, iltizâm usulüne döndükten sonra, valiler arasında geniş çapta atamalar ve yer değiştirmeler yapılmıştır. Örneğin, 1842'de eski Bosna Valisi Vecihi Paşa, Konya müşirliğine, Sirozî Yusuf Paşa Aydın müşirliğine, İsmail Paşa Ankara müşirliğine, getirildiler. Buralara yeniden defterdarlar atandı. Bir süre sonra Vecihi Paşa Konya'dan alınarak Diyarbakır müşirliğine atandı. Selânik'ten getirilen İbrahim Paşa ise Konya müşiri oldu. Kastamonu ve Viranşehir sancakları Ankara eyaletinden, Kocaeli ve Bolu sancakları ise Hüdâvendigâr eyaletinden alınarak Bolu eyaleti oluşturuldu. Ankara defterdarı Mehmed Efendi'ye vezirlik unvanı verilerek Bolu müşirliğine atandı³⁰. Ancak Mehmed Paşa, kısa bir süre sonra Trablusgarp müşirliğine gönderildi ve Amasya'da sürgünde bulunan Ali Şefik Paşa Bolu müşiri oldu³¹.

Öte yanda uygulama dışında tutulan eyaletlerde de yeni yönetimin gerçekleştirilmesi için çalışmalar sürdürüldü. 1845 yılı Martı'ndan itibaren Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildi. Ayrıca Maden-i Hümâyün kazaları ile Sivas eyaletindeki bazı müstesna yöreler de uygulamaya alındı. Erzurum'a 90 bin kuruş maaşla Veli Paşazâde Selim Bey, Diyarbakır'a ise öşür geliri hariç, 75 bin kuruş maaş ile Bağdat Valisi İsmail Paşa müşir oldular³². Diyarbakır'ın Tanzimat'a dahil edilmesinden üç ay kadar sonra (Haziran 1845), bölgede sık sık isyan çıkaran kimselerin bu tür davranışlarından vazgeçtikleri ve halkın yeni yönetim biçiminden hoşnut olduğu İsmail Paşa tarafından hükümete bildirilmişti. Durum Abdülmecid'e iletilince çok memnun olmuş, vali ve defterdarı taltif etmişti³³.

Ancak, bir süre sonra İsmail Paşa'nın "İttihâz eylediği usul ve meslek efkâr-ı adile-i devlet-i âliye'ye" uymadığı gerekçesiyle görevden alınarak, yerine Bolu Mutasarrıfı İzzet Paşa'nın atandığını görüyoruz. Ayrıca, Harput kazası ile Maden-i Hümâyün kazaları da Diyarbakır eyaletinden ayrı olarak mutasarrıflıkla yönetimi uygun görülmüştü. Diyarbakır defterdarı da uygunsuzluğundan ötürü görevden alınarak, yerine bölgenin durumunu bildiği belirtilen Meclis-i Ziraat memurlarından İsmet Bey getirildi³⁴.

³⁰ Mart 1842'de yapılan bu düzenleme için bkz. Takvim-i Vekayı, defa 239, ayrıca Lütfi, VII, s. 6-7.

³¹ Lütfi, VII, s. 40.

³² Takvim-i Vekayı, defa 281; Lütfi, VIII, s. 13.

³³ Takvim-i Vekayı, defa 289.

³⁴ Takvim-i Vekayı, defa 293.

Erzurum bölgesinde ise yeni düzenleme hiç de iyi karşılanmadı. Özellikle Van ve dolaylarında valiye karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Yapılan başvuru üzerine, Meclis-i Vâlâ'da durum görüşülmüş, hoşnutsuzluğa neden olarak halkın asıl amacı anlayamadığı gösterilmiş ve Meclis üyelerinden Kâmil Paşa, olayların incelenmesi ve Tanzimat'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğu olduğunu anlatma ile görevlendirilerek Trabzon vapuru ile yola çıkmıştı³⁵. Ayrıca vali ve defterdara, uygulamayı nasıl yapacaklarına ilişkin ikinci bir talimatnâme gönderilmişti. Konsolos ve vekillerine karşı nasıl davranılacağı da kendilerine anlatılmıştı³⁶.

Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnme Yurtluk ve Ocaklık olarak toprak tasarruf edenlerden gelmiştir. Nitekim Diyarbakır'da bu biçimde toprak tasarruf edenlerden bazılarının toprakları hazineye devredilerek, kendilerine maaş bağlanmış, bir kısmına ise kaza müdürlüğü verilmişti. Burada bir sorun ortaya çıkmamıştı³⁷. Aynı uygulamanın Erzurum Eyaletine bağlı yörelerde yapılıp yapılamayacağı, vali ve defterdardan Meclis-i Vâlâ'ca sorulduğunda verilen cevapta; şimdilik böyle bir girişimin hem hazine ve hem de iç güvenlik bakımından sakıncalı sonuçlar doğuracağı, ancak, Bayezid sancağında bulunan yurtluk ve ocaklıkların kaldırılarak sahiplerine maaş bağlanması konusunda anlaşma sağlandığı, diğer yerler de uygulamanın gelecek yıla bırakılması istenmişti. Meclis-i Vâlâ, bu kararı yerinde görmüş, durum sadrazam tarafından Erzurum valisiyle defterdarına bildirilmişti³⁸.

Ne var ki uygulamanın bir süre ertelenmesi, eyalete bağlı Van bölgesinde ayaklanmaları önleyememiştir. Daha başka gerekçelerle Hakkâri yöresinde isyan etmiş olan Bedirhan Bey'in akrabalarından bazıları Van'da ayaklanarak, Tanzimat'ın vergi alanında öngördüğü yeniliklerin bölgede uygulamaya konulmasını bir süre daha engellemişlerdir. Öte yanda yine bu eyaletin sınırlarına alınan Çıldır sancağında da yurtluk ve ocaklık sorunu ancak 1848'de bazı yeni önlemler alınarak kısmen çözümlenebilmişti³⁹.

³⁵ Takvim-i Vekayı, defa 291.

³⁶ BVA, Ayniyat 392, s. 38. (26 Temmuz 1845).

³⁷ Diyarbakır valisi ile defterdarı tarafından Meclis-i Vâlâ'ya sunulan raporun bir maddesinde yurtluk ve ocaklık sorunu ele alınarak, Palu ve Eğil kazalarının yurtluk ve ocaklık olarak bazı kabilelerin uhdesinde olduğu, buraların hazineye devredilerek, aşar bedelinin üç misline çıkarıldığı, aynı uygulamanın Erzurum yöresinde de yapılması isteniyordu. BVA, Ayniyat, 392, s. 147-148.

³⁸ BVA, Ayniyat 392, s. 145-148.

³⁹ Yurtluk ve ocaklık üzere toprak tasarruf edenlerden bir kısmına maaş bağlanması, bazılarının da kazalara "müdür" olarak atanmaları işlemine başlanmıştı. Erzurum valisi ile

Tanzimat'ın uygulanmasında en büyük tepki hiç şüphesiz Cizre ve Hakkâri yöresinden gelmiş, yılların biriktirdiği sorunlar, Diyarbakır Eyaletinde yeni yönetimin yürürlüğe konmasından bir süre sonra bölgede hükümete karşı büyük bir isyanın çıkmasına yol açmıştı. Ayaklanmanın önderliğini yapan Bedirhan Bey'in yenik düşerek esir alınmasından hemen sonra, bölgede Tanzimat uygulama alanına konmuş, yeni bir eyalet oluşturulmuştu. Bedirhan Bey isyanı, bu dönemde hem imparatorluğun içinde ve hem de dışında büyük yankılar uyandırmış, bastırılmasından sonra Abdülmecid'e Meclis-i Vâlâ tarafından özel bir nişan verilerek olayın önemi vurgulanmak istenmişti.

Başlıbaşına bir araştırma konusu olacak kadar belge bırakan olayın ortaya çıkışı, geçirdiği safhalar ve sonucu hakkında fazla bilgi vermeden, genel çizgileriyle yönetimi ilgilendiren yönleri üzerinde durmakla yetineceğiz⁴⁰.

Tanzimat'tan önce bölgede mütesellimlik yapan ve yüzyıllar boyu bölgeyi yönetmiş bulunan bir aileden gelen Bedirhan Bey, Redif askeri teşkilâtının kurulması ile birlikte Redif miralayı olmuştu. Diyarbakır'da Tanzimat'ın uygulanması ile birlikte, Bedirhan Bey'in yönetiminde bulunan Cizre ve Midyat'ın bu eyalete bağlanmasına karşı çıkan Musul valisiyle ötedenberi anlaşmazlıkları bulunan Bedirhan Bey arasındaki ilişkilerinin iyice bozulduğunu görüyoruz.

Musul Valisi Mehmed Paşa, Cizre, Midyat ve çevresinin kendi eyaletine bağlanmasını istemekte, bölge halkı ise Bedirhan Bey'in önderliğinde Diyarbakır'a bağlı kalmayı uygun bulmaktaydı. Ancak Mehmed Paşa'nın ağır baskısı sonunda Cizre kazası 1842 yılında Musul eyaletine bağlanmıştı. Bedirhan Bey, bunu kabul etmeyerek, valinin askerle kazasına girmesini önlemek için hazırlıklara girişmiştir. Öte yanda konu ile ilgili olarak, Diyarbakır valisi, Musul valisi ve Bedirhan Bey'le hükümet merkezi arasında karşılıklı yazışma ve suçlamalar sürdürülmüş, Meclis-i Vâlâ, soruna eğilmişse de olumlu sonuç alınamamıştı.

Bu sırada Hakkâri'nin dağlık yöresinde oturan Nesturilerin vergi vermek istemeyerek Bedirhan'a karşı ayaklandıklarını görüyoruz. Ancak,

Anadolu ordusu müşirine gönderilen sadrazamlık yazısında konu hakkında geniş bilgi yer almakta olup, ayrıca vergiler için de önemli açıklamalar yapılmakta idi. Ayniyat, 411, s. 14-16.

⁴⁰ Konu ile ilgili belgelerin önemli bir kısmı Nazmi Sevgen tarafından yayınlanmıştır. Verdiğimiz bilgiler bu belgelere dayanmaktadır. Bkz. N. Sevgen, "Kürtler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, (Menteş Kitabevi, İstanbul 1968-69), sayı, 11-18. Ayrıca BVA. Ayniyat 609 nolu defter, doğrudan doğruya Bedirhan Bey İsyanı ile ilgili belgeleri kapsamaktadır.

isyan kısa sürede bastırılmış, Nesturi ileri gelenlerinden bazıları kaçarak Musul'a sığınmışlardı. Bu olay daha önce bölgeye misyoner göndermiş olan İngiltere'nin Musul konsolosluğu aracılığı ile hükümet merkezine abartılarak aktarılmış, Bedirhan Bey'in cezalandırılması istenmişti.

Hükümet, Diyarbakır, Sivas, Musul valileriyle Anadolu ordusu müşirligine emir vererek, gerekli önlemlerin alınmasını istemişti. Ancak, bütün çabalara karşın Bedirhan Bey'le yöneticiler ve hükümet arasında görüş birliği sağlanamamış, özellikle İngiltere'nin baskısıyla Bedirhan'a karşı zor kullanma yolu seçilmiştir.

Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa, Abdülmecid'in emri ile yeterli derecede top ve mühimmat alarak Cizre üzerine yürümüş, kısa süren çarpışmalar sonunda, Bedirhan Bey iki oğlu ve arkadaşlarıyla birlikte teslim olarak İstanbul'a gönderilmiş, Padişah'ın huzuruna kabul edildikten sonra 1847 Temmuz'unda Girit'e sürülmüştü⁴¹.

Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından kısa bir süre sonra bölgede yeniden bir idarî düzenlemeye gidilmiştir. Diyarbakır Eyaleti yerine Van, Muş, Hakkâri sancaklarıyla Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan bir eyalet kuruldu. Musul Valisi Esat Paşa o yörelerde görevde bulunmuş olduğu göz önünde tutularak bu yeni ve oldukça geniş eyaletin valiliğine atandı. Musul'a ise Belgrat muhafızı Vecihi Paşa vali oldu ve burası da Tanzimat'ın uygulandığı bir eyalet haline getirildi.

Bölge yeniden fethedilmiş gibi kabul edilerek, atanacak memurların güvenilir ve bilgili kimseler olmasına özen gösterildi. Erzurum defterdarı Tevfik Efendi'nin rütbesi yükseltilerek eyalet defterdarlığına atandı. İlk iş olarak, İran sınırında güvenliğin sağlanması için gerekli önlemler alındı. Erzurum-Van karayolunun onarım ve bakımı için gerekli ödenek ve izin çıkarıldı⁴².

Cizre bölgesinde Tanzimat'ın uygulama alanına konulmasında büyük zorluklarla karşılaşıldı. Kaymakamlığa getirilen Mustafa Paşa'nın mukataaları yerli ileri gelenlere ihale ettiği, mültezimlerin hasılatın yarısını isteyip, mal olarak ödenmesini kabullenmedikleri, çok fazla fiyatla bedel aldıklarını görüyoruz. Örneğin, Musul'da bir haneden 50 kuruş vergi alınmakta iken, Cizre'de 85 kuruş istendiğini, üstelik kaymakamın halka

⁴¹ Takvim-i Vekayı, defa 343, 345 ve 351'de olayların gelişmesiyle ilgili bilgilerle, konuyu kapsayan bir Hatt-ı Hümayun yer almaktadır.

⁴² Takvim-i Vekayı, defa 360 (5 Muharrem 1264-13 Aralık 1847 tarihli nüsha). İran sınırında güvenliği sağlamak için gerekli görülen önlemler alınırken, ilk iş olarak Erzurum-Van karayolunun onarım ve bakımı için ödenek ve izin çıkarılmıştı. Bkz. Ayniyat, 409, s. 153-154.

angarya iş gördürdüğü, Meclis-i Vâlâ'ya yapılan sayısız şikâyetlerden anlaşılmaktadır.

Valiye gönderilen 3 Ocak 1849 tarihli sadrazamlık yazısında, Mustafa Paşa'nın görevden alındığı, yargılanarak gerçeğin ortaya çıkarılması emrediliyordu⁴³. Öte yanda, bölgedeki göçebe aşiretleri denetim altına alma ya da yerleştirme çabaları olmuşsa da başarı elde edilememiştir. Özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak, kendilerine kaza müdürlerinin yaptıkları görevler verilerek, aşiret halkının vergi verme ve asker olma yükümlülüğüne alıştırma girişimleri olumlu sonuç vermemiştir⁴⁴.

Alınan bütün önlemlere karşın, bölgede hükümet otoritesi uzun yıllar sağlanamamış ve Tanzimat buralarda fiilen uygulama alanına konulmamıştır.

Çok geniş bir alanı kapsar biçimde oluşturulan yeni eyalet, kısa süre sonra bazı değişikliklere uğradı. Hakkâri sancağı 1849 Aralık ayında eyalet haline getirilerek, yeni yönetim biçiminin buralarda uygulanmasına çalışıldı⁴⁵.

İran'la Türkiye arasında konar göçer olan aşiretlerin yöreyi yayla olarak kullanmaları büyük bir problemdi. Bu sorun Hakkâri ve Diyarbakır valileriyle Anadolu ordusunu uzun yıllar uğraştırmıştır⁴⁶. Anadolu ordusunun bölgeden çekilmesiyle birlikte aşiretler yeniden uygunsuzluk olaylarına karışmaya başlamışlardı. Bu tür davranışlarını önlemenin bir

⁴³ Ayniyat, 413, s. 6.

⁴⁴ Ayniyat, 415, s. 22. 1849 yılından başlanarak Haydaranlı aşiretinden Abdal Ağa'ya 500, Otmanlı (Odamanlı?) Ağası Ali'yi 200, Boylı Ağası Yakub'a 300, Şebdilli Ağası Suud'a 200 kuruş aylık bağlandığını, yine Yezidi taifesi reislerinden Cano'ya 200, Hasananlı aşireti Ağası Zerko'ya 500 kuruş maaş ödenmesinin kararlaştırıldığını görüyoruz.

⁴⁵ Bedirhan Bey'den sonra Hakkâri yöresinde ayaklanan Nuri Bey'in üzerine Anadolu ordusundan yeterli asker gönderilmiş ve isyan bastırılmıştı. Bu olaydan sonra bölge doğrudan doğruya merkez hükümetinin denetimine geçmiş ve Hakkâri sancağı, eyalet haline getirilerek (1848'den itibaren) valiliğine eski Tırhala mutasarrıfı Vezir Ziya Paşa atanmıştı. Ancak, onun Vidin'e gitmesi gerektiğinden, yerine o bölgeyi ıslah etmek (isyanı bastırmak) için gönderilen Ferik İzzet Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek valiliğe atandı. Kısa bir süre sonra Tanzimat'ın burada da uygulanması için gerekenler yerine getirildi. Bkz. Lütfi, VIII, s. 175. Ayrıca, Ayniyat, 415, s. 7.

⁴⁶ Ayniyat, 415, s. 18. Hakkâri ve Kürdistan valileriyle Anadolu ordusu müşirine gönderilen sadrazamlık yazısında; Hakkâri eyaletine İran'dan yaylak için gelen aşiretlerin bu yıl da binden fazla "hane" ile geldikleri, bir süre önce Van'da iskân için gelen Haydaranlı aşiretinden 150 kadar hanenin Haydar Han'ın kardeşi Ali Ağa önderliğinde Van'dan ayrılarak bunlara katıldığı, İran'dan gelenlerin engellenmesi için neler yapılmak gerektiğinin kararlaştırılarak bildirilmesi isteniyordu.

yolu da yöneticilerin olay çıkaran guruplar hakkında bilgi sahibi olmamalarında görülerek, Şubat 1854'te Zaho Kaymakamlığı iptal edildi. Cizre, Zaho ve Mardin bir kaymakamlık olarak birleştirildi. Görev, onbin kuruş aylıkla Muş Kaymakamı Osman Paşa'ya verildi. Mardin Kaymakamı Şerif Ağa ise altıbin kuruş maaşla Muş'a atandı⁴⁷.

Alınan bütün önlemlere karşın, bölgede can ve mal güvenliği uzun süre sağlanamadı. Yörenin sosyo-ekonomik yapısı, devrin yönetim anlayışı ve daha başka nedenlerle Tanzimat'ın öngördüğü düzen, buralarda gerçekleştirilemedi.

Türkiye'de Tanzimat'ın uygulanmasında geç kalınan bir eyalet de Trabzon'du. Gerçi 1841 yılında burada uygulama yapılmak istenmiş ve sayım için merkezden görevli gönderilmişti⁴⁸. Ancak yörede bulunan kişizâde ve hanedân mensubu ailelerle diğer bazı kimseler "...öteden beru vergi vermemeye alışmış olmalarıyla o makulelere vergi tarhı uyamayacağından, kalanlarının on oniki gruba ayrılarak..." vergi ödemeye yükümlü tutulmaları eyalet valisi ve sayım memurunca istenmişti. Bunun üzerine, bölge halkının henüz Tanzimat'ın yararlarını kavramadığı, uygulamanın ilerideki bir tarihe bırakılması Meclis-i Vâlâ'ca kararlaştırılıyor ve onay alınarak kesinleşiyordu⁴⁹.

Görülüyor ki yıllar yılı edindikleri alışkanlıklarını bırakmak istemeyen âyân ve eşrâf'ın direnmesi karşısında Trabzon'da uygulama erteleniyordu. Ancak aradan altı yıl geçtikten sonra Mart 1847'de, tekrar bu eyalette Tanzimat'ın yürürlüğe konulmasına başlanmıştır. Meclis-i Vâlâ kararından sonra sadrazam, eyalet valisi İsmail Paşa'ya yeni uygulamayı yapması için emir göndermiş, bunun okunarak halka duyurulması ile uygulama başlamıştır⁵⁰.

Ne var ki Van, Erzurum, Diyarbakır, Çıldır yörelerinde olduğu gibi burada da yurtluk ve ocaklık sahipleriyle bazı timar erbabı yeni uygulamaya karşı çıktılar. 1848 yılında bunların henüz yeni usule uymadıklarını görmekteyiz. 1848 yılı boyunca merkezden gönderilen emirlerde validen zora baş vurmayarak konuşma ve inandırma yöntemi ile

⁴⁷ Ayniyat, 432, s. 81.

⁴⁸ Takvim-i Vekayı, defa 216. 1841 yılı başlarında Meclis-i Vâlâ kararı ve Padişah'ın uygun görmesi üzerine eski Galata muhassılı Azmi Efendi, "eshab-ı cerzebe ve dirayetten olarak bu hususa ehl ve erbab görünmüş olduğundan" Trabzon eyaleti sayım ve yazım işleriyle görevlendirilmişti.

⁴⁹ Ayniyat, 373, s. 145. 14 Nisan 1841 tarihli sadrazamlık yazısı.

⁵⁰ Takvim-i Vekayı, defa 333.

timar sahiplerinin emekliye ayrılmalarının sağlanması, yurtluk-ocaklık işinin ise ilerde çözümlenmesi istenmekteydi⁵¹.

Tanzimat'ın ilanından sonra geçen on yıllık dönem, uygulamanın bütün Türkiye'de yapılmasına yetmişti. Devrin ulaşım zorlukları yanısıra, imparatorluğun karşılaştığı içi ve dış sorunlar, ekonomik güçlükler göz önünde tutulduğunda bu sürenin pek de uzun olmadığını söyleyebiliriz. Şunu da hemen belirtmeliyiz ki, uygulama şeklen gerçekleştirilmiştir. Tanzimat'ın öngördüğü vergi adaleti, can ve mal güvenliği imparatorluğun yıkılışına dek gün geçtikçe büyüyerek süren sorunlar olagelmışlerdir.

Uygulamayı Denetleme Girişimi, “Teftiş”

Yönetimde yeniliklerin ne biçimde uygulandığını yerinde denetlemek ve karşılaşılan güçlükleri saptamak amacı ile hükümet 1840 yılında, Rumeli ve Anadolu'ya ayrı ayrı denetleme kurulları gönderdi. Bu girişim sonuç vermedi. Haziran 1841'de teftiştten vazgeçildiği, güvenliğin sağlanması işinin müşir ve defterdarlara bırakıldığı, malî ve benzeri konularda denetimin yöneticilerce yürütülmesine karar verildiği belirtilerek, Anadolu ve Rumeli'ye gönderilmiş kimseler geri çağrıldılar⁵².

Bu ilk teftiş girişiminden aşağı yukarı bir yıl sonra 1842 yılı Ağustosunda yeniden, Anadolu ve Rumeli yörelerine iki kişinin teftişle görevli olarak gönderilmek istendiklerini görüyoruz. Amaç, Tanzimat'ın uygulandığı eyalet ve sancaklarda vali ve diğer görevlilerle görüşmeler yapılarak, karşılaşılan sorunların çözümlenmesi olarak belirlenmişti. Ayrıca, Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmeyen memurlarla, yanlış yorumlayanlara yol gösterilmesi de öngörülüyordu⁵³.

Eski Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Rumeli, eski Meclis-i Vâlâ reisi Hasib Paşa ise Anadolu taraflarını teftişe memur edilmişlerdi. Ancak bir süre sonra İzzet Mehmed Paşa sadrazamlıktan alındı. Buna bağlı olarak kış mevsiminin yaklaştığı gerekçesiyle teftişin şimdilik ertelenmesine karar verildi⁵⁴. Rıfat Paşa ile İzzet Mehmed Paşa Meclis-i Vâlâ üyeliğine atandılar⁵⁵.

⁵¹ Ayniyat, 409, s. 116.

⁵² Ayniyat, 372, s. 2. Rumeli ve Anadolu umur-ı teftişine me'mur efendilere hitaben gönderilen yazıdan, Anadolu bölgesini teftişle Arif Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılıyor.

⁵³ Takvim-i Vekayı, defa 245. Ayrıca, H. İnalçık, Tanzimat'ın uygulanması, Belleten, XXVIII, s. 687-690.

⁵⁴ Takvim-i Vekayı, defa 245.

⁵⁵ Takvim-i Vekayı, defa 246.

Lütfi, Rıfat Paşa ile İzzet Mehmed Paşa'nın teftişle görevlendirilmelerini, onların İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmeleri şeklinde yorumlandığını belirtmektedir. Nitekim

12 Kasım 1850'de Meclis-i Vâlâ, teftiş sorununu üçüncü kez ele aldı. Müfettişlerin teftişi ne şekilde yapacaklarına dair bir tâlimatnâme hazırlandı. Buna göre, Anadolu ve Rumeli'de ki bütün vali, kaymakam ve kaza müdürleri denetlenecekler, başarılı görülenler taltif edilecekti. Kusurlu olanların adları merkeze bildirilecek, haklarında gerekli işlemler yapılacaktı. Bütün yöneticilere birer nüshası gönderilen teftiş tâlimatnâmesinde, müfettişlerin Tanzimat'a aykırı davranışları önlemeleri, özellikle hazine gelirlerinin zamanında toplanıp gönderilmesinin sağlanması, memurların ticaret yapmamaları ve devlet malını kullanmamaları gibi hususlarda yer almış bulunuyordu.

Bu üçüncü teftiş girişiminde Anadolu'ya eski Filibe Valisi İsmet Paşa, Rumeli'ye ise eski Tırhala Mutasarrıfı Sami Paşa görevli olarak gönderildiler. İsmet Paşa ile birlikte olay yazarı tarihçi Lütfi de Anadolu teftişine katılmıştı. Denetleme ikibuçuk yıl kadar sürdü. Görevliler, gittikleri yerlerde gördükleri aksaklıkları her posta ile hükümete raporlarla bildirdiler⁵⁶.

Anadolu teftişiyle görevli İsmet Paşa'nın öneri ve başvurusu üzerine 4 Aralık 1851'de sadrazamın emriyle teftiş memurlarının kaza kaza dolaşmalarına son verildi. Bunlar bundan böyle sancak merkezlerinde gerekli araştırmaları yapacaklardı. Böylelikle, yıllık muhasebe defterlerinin incelenmesi mümkün olacaktı. Bu yolla memurların halktan fazla vergi almalarının önüne geçilecek, ayrıca bedava yem ve yiyecek alınması önlenecekti⁵⁷.

Eyalet Temsilcilerinin İstanbul'a çağrılmaları "İmar Meclisleri"

Tanzimat'ın ilan edildiği tarihten 1845 yılına kadar geçen süre boyunca, uygulamada başarı elde edilmediği anlaşılmıştı. Bunun üzerine çözüm yolları aranırken teftişin yanısıra, karşılaşılan güçlüklerin giderilmesi ve alınacak yeni önlemlerin belirlenmesi amacıyla her eyaletten temsilci olarak iki kişinin İstanbul'a çağrılması kararlaştırıldı.

Her yeni yıl başında Meclis-i Vâlâ'da bir önceki dönemin icraatı hakkında açıklamalar yaparak, yapılacaklar için direktifler veren Abdülmecid, Meclisin 4 Muharrem 1261 (13 Ocak 1845) günü yaptığı

sadrazamlık makamındaki değişiklikten sonra, teftişle görevlendirilenlere yol harçlığı verilmiş olmasına rağmen, kış diye vazgeçilmesi, söylentileri doğrular görünmektedir. Bkz. Tarih-i Lütfi, VII, s. 42-43.

⁵⁶ Takvim-i Vekayi, defa 437. Muharrerat-ı Nâdire, s. 99.

⁵⁷ Ayniyat, 425, s. 59.

toplantıda, islahatın beklenen neticeyi vermemesinden ötürü duyduğu üzüntü ve endişeyi dile getiriyor, gereken önlemlerin alınmasını istiyordu⁵⁸.

Bu konuşmada yer alan düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonunda genel bir islahat için herşeyden önce bölgelerin sorunlarını bilmek gerektiğine karar verildi. Bunun için de giderleri, yörelerin vergi gelirinden karşılanmak ve İstanbul'da ileri gelen devlet adamlarının konaklarında misafir edilmek üzere her memleketin "muteber ve malumât sahibi kimselerinden birisi Müslüman, diğeri Hıristiyan iki kişinin çağrılması" uygun görüldü.

Yapılan çağrı üzerine İmparatorluğun her tarafından İstanbul'a gelen "vücut ve kocabaşılar" ileri gelenlerin konaklarında ağırlandılar. Kendilerinden, ülkenin içinde bulunduğu durum ve neler yapılmasını istedikleri ile ilgili düşüncelerini, yazılı olarak bildirmeleri istendi. Ayrıca bunlar gruplar halinde Meclis-i Vâlâ'ya çağrılarak düşüncelerini açıklamalarına olanak verildi. Yazılı olarak verdikleri lâyhalar incelendikten sonra padişahın bilgisine sunuldu. Kendilerine bu düşüncelerine karşılık yazılı cevaplar verildi.

Eyalet temsilcilerinin gerek yazılı ve gerekse sözlü olarak Meclis-i Vâlâ'ya ve hükümete ilettikleri bellibaşlı sorunların şunlar olduğu anlaşılmaktadır.

İlk başta yıllar yılı hükümeti uğraştıran vergi meselesi yer almaktaydı. Vergilerin çokluğu, toplanmasındaki yolsuzluklar ve haksız uygulamalardan hemen hemen bütün eyalet temsilcileri şikâyetçi idiler. Üzerinde durulan diğer konu ise yol, köprü yapımı ile içme suyu gibi sorunlardı. Bu istekler, Meclis-i Vâlâ'ca iyice dinlenmiş, sonunda 12 Mayıs 1845 günü yapılan toplantıda İstanbul'a çağrılanların bütünü alınarak, Meclis Başkanı Süleyman Paşa tarafından kendilerine yapılan ve yapılacaklar uzun uzadıya anlatılmıştı. Padişahın da hazır bulunduğu bu toplantıda Süleyman Paşa, özetle şunları vurgulamıştı:

Sizlerin buraya çağrılmanızın nedeni, hemşerilerinizin sorunlarına çözüm arıyarak, huzur ve refah içinde yaşamalarını sağlamak için gerekenlerin bilinmesi idi. Ayrıca padişahın amacını hepinize açıklamak ve düşüncelerinizi de öğrenmek istiyorduk. En önde gelen isteğiniz, vergilerin yeniden hesaplanarak daha adilane bir şekilde dağıtılıp toplanması olduğu anlaşıldı. Bunun gerçekleştirilmesi ise ancak, halkın gerçek durumunun bilinmesine bağlıdır. Gerçi Tanzimat'ın ilk yıllarında muhassıllar

⁵⁸ Lütfi, VIII, s. 9-10.

vasıtasıyla her ne kadar bu yapılmak istenmişse de, kayıtların yetersizliği ve daha başka nedenlerle başarı elde edilmedi. Bu defa özel olarak memur görevlendirme yerine, her yörenin vali ve defterdarının gerekli inceleme ve mal-mülk yazımı işini gerçekleştirmeleri uygun görüldü. Ayrıca, oluşturulacak “İmar Meclisleri” vasıtasıyla yapılacak araştırma sonucu nereye ne kadar şeyin gerektiği anlaşılacak ve sonra gereken yapılacaktır.

Bazılarının vergilerin, ürün alındıktan sonra toplanmasını istediniz. Bu istek yerinde görüldü. Yol ve köprü yapımı ile su yollarının onarımı padişahımızın da isteği olduğundan, gerekenlerin yapılması, Meclis-i İmâriye'ye havale olundu.

Hükümet, devlet görevlileri ve sizlerle el ele vererek, çok çalışarak, bu işlerin başarılmasını sağlayacaktır. Memleketinize vardığınızda alınan kararları ileri gelenlere, halka anlatın. Salı günü, son toplantıyı yaptıktan sonra gideceksiniz. Meclis-i İmâriye memurları da yola çıkacaklar. Hepinize teşekkür ederim⁵⁹.

12 Mayıs 1845'te yapılan bu toplantıdan sonra 18 Mayıs 1845 tarihinde Meclis-i Vâlâ üyeleriyle eyalet temsilcileri son kez bir araya geldiler. Vedalaşma toplantısı niteliğinde olan bu görüşmeden sonra dönüş masrafları hazinece ödenerek, temsilcilerin geri dönmelerine izin verildi. İmar meclisleri üyeleri de onlarla yola çıktılar⁶⁰.

Her eyaletten halkın sorunlarını dile getirmek üzere merkeze çağrılanların kimler olduklarını ve ne gibi önerilerde bulduklarını, etraflıca ele almak ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir. Verdiğimiz sınırlı bilgiler gösteriyor ki, temsilcilerin imparatorluğun içinde bulunduğu genel çıkmazdan haberleri yoktur. Öneri ve istekleri yıllar yılı süregelen özelemlerle ilgilidir. Bunlarla yapılan görüşmelerden çıkan somut sonuç “Geçici İmar Meclisleri” oluşturulması ve bu yolla yeniliklerin uygulanması çabasıdır.

Daha önce sözünü ettiğimiz teftiş yöntemi olumlu sonuç vermeyince, bu kez imar meclisleri vasıtasıyla yeni bir denetim gerçekleştirilmek

⁵⁹ Konuşmanın bir sureti Takvim-i Vekayı, defa 287'de yayınlanmıştır. T. Mümtaz Yaman, bu konuşmanın bir kısmını Reşit Paşa'nın kapanış nutku diye yayınlamıştır ki doğru değildir. Bkz. Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, (İstanbul 1940), s. 111, not 1.

⁶⁰ Takvim-i Vekayı, defa 287. Bu toplantıdan sonra ileri gelenler (Eyalet temsilcileri), Meclis-i Vâlâ aracılığı ile Padişah'a “teşekkürnâme” sunmuşlar ve karşılığını almışlardı. Özetlenen düşüncelerin tekrarı ve karşılıklı iltifatlarla dolu bu yazışmalar Takvim-i Vekayı, defa 288'de yer almıştır.

istenmiştir. Bunun için de imparatorluk on bölgeye ayrılmış, her bölgeye birer meclis gönderilmiştir.

Meclis-i Vâlâ kararı gereğince oluşturulan geçici imar meclisleri şunlardı:

1 - Konya Eyaleti İmar Meclisi, 2 - Hüdâvendigâr ve Bolu Eyaletleriyle, Biga Sancağı Meclisi, 3 - Sivas ve Ankara Eyaletleri Meclisi, 4 - Diyarbakır Eyaleti ile Maden-i Hümâyun Kazaları Meclisi, 5 - Erzurum Eyaleti Meclisi, 6 - Vidin-Niş Eyaletleri Meclisi, 7 - Üsküp-Rumeli Eyaleti Meclisi, 8 - Selanik Eyaleti Meclisi, 9 - Tırhala Eyaleti Meclisi, 10 - Elviye-i Selâse Meclisi.

Her meclis için bir başkan ve iki üye görevlendirilmişti. Üyelerden birisi ilmiyeden, öbürü ise yönetimden anlayan kimseler arasından seçilmiş bulunuyordu. Başkanların hepsi askerdiler ve mirlivâ rütbesinde idiler⁶¹. Ayrıca her meclis için yeterli kâtip görevlendirilmişti.

İmar meclislerinin görevleri, ülkenin bayındır kılınarak, halkın güvenlik ve refah içinde yaşamını sürdürecektir yararlı işler yapmak olarak belirlenmişti. Üye ve başkanlığa getirilenlerin gördükleri eski hizmetler ve unvanlarına bakıldığında, asker, sivil yönetici (özellikle maliyeci) ve şer'i hukuku temsil eden kimseler oldukları görülür. Böylelikle meclis her alanda denetleme ve inceleme yapabilecek niteliğe sahip kılınmıştı.

Gerek meclislerin başkanlarına ve gerekse üyelerle, kâtiplerine yeterli maaş bağlanmıştı. Böylece onların gezip dolaştıkları yerlerde halka yük olmamaları sağlanacaktı⁶².

Geçici imar meclisleri yedi-sekiz ay kadar kendilerine verilen bölgeleri dolaşmışlar, uğradıkları şehir ve kasabalarda saptadıkları bazı yolsuzluklarla, uygunsuzlukları raporlar halinde posta ile İstanbul'a göndermişlerdir. Bu raporlar, Meclis-i Vâlâ'ya sunularak, gerekenlerin yapılmasına çalışılmıştır. Özellikle yol, köprü, su yolu yapımı ile ilgili isteklerin yerine

⁶¹ Kurulan imar meclisleri ve üyelerinin adları Takvim-i Vekayı, defa 287'de yayınlanmıştır. Aynı liste, Lütfi, VIII, s. 16'da da yer almaktadır. Ancak, burada iki üye kâtip olarak gösteriliyor. Konya Eyaleti İmar Meclisi Başkanlığı'na Mirliva Selim Paşa, üyeliklere ise, Nazım Efendi eski Mekke Kadısı Tevfik Molla Efendi atanmıştı. Hüdâvendigâr ve Bolu Eyaletleriyle, Biga Sancağı Meclisi başkanlığına, Tophane-i Âmire mirlivalarından Mehmet Paşa, üyeliklere kapı kethüdalarından Arif Zeki Efendi ile eski Halep Kadısı Nafi Molla getirilmişti.

⁶² Ayniyat, 392, s. 80-81. Bütün valilere gönderilen 23 Mayıs 1845 tarihli sadrazamlık yazısında, oluşturulan imar meclisleri hakkında bilgi veriliyordu. Meclis üyelerinin ücret aldıkları, bu yüzden giderlerini kendi keselerinden karşılayacakları hatırlatılıyordu.

getirilmesinde İstanbul'a yakın yerlerden başlanmış, diğer bölgelerde yapılacak yollar, limanların keşif işlemlerine girişilmişti. Taşradan gönderilen raporlar Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra yapım işleri için bir program yapılmıştı. Bu program çerçevesinde Adana, Niş, Üsküp, Bursa, Konya, Ankara ve Çankırı sancaklarında elliden fazla onarım gerektiren köprü ve benzeri yerin ayrı ayrı hesapları çıkarılarak, ne kadar masraf yapılacağı belirlenmiş ve eyalet valilerine bildirilmişti. Gereken paranın bölge vergi gelirinden karşılanması, vakıflara bağlı yerler için yapılacak masrafların da kurumlarınca karşılanması gerektiği belirtilmişti⁶³.

Öte yanda öncelik yine İstanbul'a yakın yörelere tanınmıştı. İzmit ve Gelibolu yöresinde girişilecek yapım ve onarım işlerinin daha iyi yürütülmesini sağlamak amacı ile Serasker Süleyman Paşa İzmit, Kaptanı Derya Mehmed Ali Paşa Gelibolu'nun yönetimiyle görevlendirildiler. Ayrıca Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun genişletilmesi ve onarımı için girişimler oldu. Bursa-Gemlik yolunun yapımına başlandı. Ne var ki Meclis-i Vâlâ Başkanı Süleyman Paşa'nın görevinden alınması ve hükümette yapılan değişiklikler, bu olumlu girişimlerin sürüncemede kalmasına yol açtı. Trabzon-Erzurum yolu uzun süre tamamlanamadı. Diğer girişimler de

⁶³ Lütfi, Süleyman Paşa'nın Meclis-i Vâlâ başkanlığından alınmasından sonra, hükümette yer alan değişiklik nedeniyle imar meclislerinin gerekli ilgiyi görmediğini belirtmektedir. Yapılan masrafların işe yaramayıp boşa gittiğini, onarım ve yapım işlerinin de sürüncemede kaldığını vurgulamaktadır. Bkz. Lütfi, VIII, s. 17.

İmar meclisleri daha çok onarım ve yapım ile ilgili sorunlara eğilmişlerdi. Gönderdikleri raporlar genellikle hamam, çeşme, yol ve su yolu tamirine iliskindi. Örneğin, Ankaravî merhum Şeyhülislâm vakfından Ankara'da bulunan hamam ve çeşmeler su yollarının zamanla bozulmuş olduğunu, İstanbul'a çağrılan vücut ve kocabaşlar, Meclis-i Vâlâ'ya bildirmişlerdi. Bu hususun araştırılması, Ankara İmar Meclisi memurlarına havale edilmiş, onlar da gönderdikleri raporda, tamirin gerekli olduğunu belirtmişlerdi. Bunun üzerine Evkaf-ı Hümayun Nazırı ile Ankara mutasarrıfına, gerekli onarımın yapılması emredilmişti. Ayniyat, 383, s. 58-59.

Takvim-i Vekayi'de de imar meclislerinin çalışmaları ile ilgili bilgilere rastlıyoruz. Örneğin, gazetenin defa 295'in de (Aralık başları 1845), Tanzimat'ın uygulandığı bölgelere gönderilen "Meclis-i imariye" memurlarınca yollanan raporların peyder pey İstanbul'a ulaşarak, Meclis-i Vâlâ'da görüşüldüğü, gerekenlerin yapılmakta olduğu haberi yer almaktaydı. Çoğu yerlerde köprü, yol ve kaldırım yapılması istendiği, Meclis-i Vâlâ'da hazırlanan program çerçevesinde, Adana, Niş, Üsküp, Bursa, Konya, Ankara ve Kangırı (Çankırı) sancaklarında elliden fazla onarım gerektiren köprü ve benzeri yerin ayrı ayrı hesapları yapılarak, giderlerinin saptandığı belirtiliyordu. Eyalet valilerine gönderilen yazılarda gereken paranın "bölge hasılatından" karşılanması, vakıflara bağlı yerler için yapılacak masrafların da, kurumlarınca karşılanmasının uygun görüldüğü açıklanıyordu.

eksik kaldı. Para bulmada güçlük çeken hazine, bu tür girişimler için başlangıçta masraf yapmak zorunda kaldı. Lütfi'nin deyimiyle bu harcamalar da boşa gitti⁶⁴.

⁶⁴ Lütfi, VIII, s. 17.